

مقاله پژوهشی

تأثیر تحریم های بین المللی بر گسترش مهاجرت به خارج از ایران طی سال های

۱۳۷۶-۱۳۹۸

امیر حسین اخباری فرد^۱، رضا شیرزادی*^۲ و فخرالدین سلطانی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷

چکیده: جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که به طور پیوسته با معضل مهاجرت روبرو بوده است. هرچند بحث مهاجرت از اوایل انقلاب اسلامی پیوسته گریبان گیر کشور بوده است اما این امر در سالهای اخیر ابعاد تازه و جدی تری یافته است. بر این اساس سوال اصلی در پژوهش حاضر این است که، تحریم ها چه تاثیری بر گسترش مهاجرت از داخل به خارج به ویژه در میان سال های ۱۳۷۶ تا ۱۳۹۸ داشته است؟ بر این اساس فرضیه نگارنده مقاله حاضر بر این است که خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم ها علیه ایران، موجب ترس از دست دادن آرامش زندگی در بخش اقتصادی، و افزایش نارضایتی ها و انتقادات به حکومت گردید که سبب افزایش موج جدیدی از مهاجرت از داخل به خارج گردیده است. یافته ها حاکی از آن است که، با سقوط شدید ارزش ریال ایران در فاصله سال های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۷، بسیاری از افراد با سرمایه های کوچکتر راهی کشورهای منطقه شده اند بسیاری از افراد بدون سرمایه نیز با تخصص علمی و شغلی و دانش زبانی بالا، به کشورهای اروپایی مهاجرت کرده اند روش تحقیق در این پژوهش توصیفی- تحلیلی می باشد

واژگان اصلی: تحریم، مهاجرت، برجام، پناه جویی، جمهوری اسلامی ایران.

^۱ . گروه علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

amira5959 @iau.ac.ir

^۲ . گروه علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران. (نویسنده مسئول).

Reazashizadi @iau.ac.ir

^۳ . گروه علوم سیاسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

Fakhreddinsoltany@ iau.ac.ir

مهاجرت، پدیده ای است پیچیده و چندوجهی است که همواره در طول تاریخ جوامع انسانی وجود داشته است. عوامل متعددی از جمله عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در تصمیم افراد برای مهاجرت نقش دارند. در این میان، تحریم های بین المللی به عنوان یک عامل بیرونی، می توانند تاثیر قابل توجهی بر شرایط اقتصادی و اجتماعی کشورها داشته باشند و در نتیجه، بر الگوهای مهاجرت نیز اثرگذار باشند. مهاجرت یا کوچ کردن همواره یکی از راه هایی بوده است که به انسان در تلاش خود برای سازگاری با محیط و فایق آمدن بر دشواری ها کمک کرده است. اما اگر جریان در طول تاریخ، به عنوان یک وسیله تنظیم خود به خودی منابع و موجودات تلقی شده است، در این دوره، جنبه های منفی آن نیز آشکار شده و اثرات اقتصادی اجتماعی حاصل از این جریان در چارچوب اقتصاد توسعه مورد توجه قرار گرفته است. موضوع مهاجرت به دنبال انقلاب صنعتی در اروپا به دلیل تحولات شگرف اقتصادی، اجتماعی، در جوامع آن دیار به عنوان یک مشکل اجتماعی، سر برآورد. در کشورهای جهان سوم به دلیل رشد سریع جمعیت از یک سو و توزیع نابرابر امکانات و رشد اقتصادی کند و نامتوازن از سوی دیگر، امواج مهاجرت انسان ها چه از روستاها به شهرها و چه از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ به عنوان یک مشکل اساسی بروز نمود. واژه مهاجرت مفهومی است که دامنه گسترده ای از جابه جایی ها و نقل و انتقالات بشری را شامل میشود. در اغلب موارد مهاجرت یکی از رفتارهای اجتماعی انتخابی است (زنجان، ۱۳۸۰: ۵۰).

جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که به طور پیوسته با معضل مهاجرت روبرو بوده است. هرچند بحث مهاجرت از اوایل انقلاب اسلامی پیوسته گریبانگیر کشور بوده است اما این امر در سال های اخیر ابعاد تازه و جدی تری یافته است. براساس اعلام پایگاه داده مهاجران کشورهای، OECD در حال حاضر ۲۶۰ میلیون مهاجر در دنیا وجود دارد که سهم ایرانیان از این آمار، ۶/۱ میلیون نفر است. (سازمان همکاری و توسعه اقتصادی: ۲۰۱۹)

ایران نیز به عنوان کشوری که در دهه های اخیر با تحریم های بین المللی گسترده و متعددی روبرو بوده است، از این قاعده مستثنی نیست. پدیده مهاجرت -به معنی معاصر- آن، بعد از انقلاب اسلامی آغاز شده و در چند مقطع تاریخی شتاب گرفته است. دوره اول، مهاجرت آریستوکرات‌های دوره پهلوی در آستانه انقلاب؛ دوره دوم، مهاجرت گروه‌های انقلابی در پی تسویه حساب‌های سیاسی و ایدئولوژیک دهه ۶۰؛ دوره سوم، مهاجرت اجتماعی دهه ۷۰ به امید زندگی در شرایط بهتر که تاکنون ادامه دارد. پس از خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها علیه ایران، اقتصاددان‌ها، جامعه‌شناس‌ها و تحلیل‌گرهای مسائل سیاسی به آثار مخرب این تحریم‌ها بر جامعه و حکومت ایران بسیار پرداخته‌اند. در این میان ترس از دست دادن آرامش زندگی نه تنها در بخش اقتصادی، بلکه با افزایش نارضایتی‌ها و انتقادات به حکومت، در بخش سیاسی نیز بیش از پیش احساس می‌شود. افزایش تحریم‌ها باعث، تحرک بسیار زیادی در بین مردم ایران گردیده و باعث افزایش مهاجرت به مکان‌های دیگر گردیده است. تحریم‌های اخیر باعث کاهش ارزش پول ملی ایران گردیده و قدرت خرید بسیاری از مردم را کاهش داد و این امر بر افزایش پناهجویان تاثیر گذار بوده است. در چند سال اخیر، آمارها از ورود ایران به موج جدید مهاجرت‌ها خبر می‌دهد که با تحریم‌ها، تشدید شده است.

چارچوب نظری و مفاهیم

در زمینه مطالعات مهاجرت، نظریه های متعددی وجود دارد که به تبیین علل و عوامل مهاجرت می پردازند. نظریه های دافعه و جاذبه یکی از این نظریه هاست که بر این باور است که عوامل منفی در مبداء همچون فقر، بیماری، سرکوب سیاسی و... افراد را به ترک کشور خود سوق می دهند و عوامل مثبت در مقصد مانند فرصت های شغلی، سطح بالای رفاه و آزادی های سیاسی آن ها را جذب می کند. نظریه دافعه و جاذبه (Push-Pull Theory) یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات مهاجرت است که به بررسی عواملی می‌پردازد که افراد را به ترک محل زندگی خود (دافعه) یا به سمت یک مکان جدید (جاذبه) سوق می‌دهد.

دافعه‌ها (Push Factors)

این عوامل معمولاً به شرایط منفی در محل زندگی اولیه مربوط می‌شوند که افراد را مجبور به ترک آنجا می‌کند. برخی از این عوامل عبارتند از:

فقر و بیکاری: عدم فرصت‌های شغلی و شرایط اقتصادی نامناسب.

جنگ و خشونت: ناامنی و درگیری‌های نظامی.

آلودگی و بحران‌های زیست‌محیطی: شرایط نامناسب زیست‌محیطی که زندگی را دشوار می‌کند.

نقض حقوق بشر: سرکوب سیاسی و اجتماعی.

جاذبه‌ها (Pull Factors)

این عوامل به ویژگی‌های مثبت مکان جدید اشاره دارند که افراد را به سمت آن جذب می‌کند. برخی از این عوامل عبارتند از:

فرصت‌های شغلی: وجود شغل‌های بهتر و درآمد بالاتر.

کیفیت زندگی: امکانات بهتر زندگی، بهداشت و آموزش.

امنیت: محیط‌های امن‌تر و پایدارتر.

فرهنگ و جامعه: وجود جوامع مهاجر و فرهنگ‌های مشابه.

تحریم

تحریم‌ها اقداماتی هستند که یک یا چند کشور یا سازمان بین‌المللی علیه کشور یا گروه دیگری انجام می‌دهند تا رفتار آن‌ها را تغییر دهند. این اقدامات می‌توانند شامل محدودیت‌های اقتصادی، سیاسی، دیپلماتیک یا نظامی باشند. هدف از تحریم‌ها معمولاً مجبور کردن کشور یا گروه مورد نظر به تغییر سیاست‌ها یا رفتارهای خود است. انواع مختلفی از تحریم‌ها وجود دارد، از جمله:

تحریم‌های تجاری: این تحریم‌ها شامل محدودیت‌های واردات و صادرات کالاها و خدمات هستند. مثال‌هایی از این نوع تحریم‌ها می‌توانند شامل ممنوعیت فروش نفت یا تکنولوژی پیشرفته باشند.

تحریم‌های مالی: این تحریم‌ها شامل مسدود کردن حساب‌های بانکی، ممنوعیت سرمایه‌گذاری و محدودیت‌های دسترسی به سیستم مالی بین‌المللی هستند.

تحریم‌های مسافرتی: این تحریم‌ها شامل ممنوعیت سفر به کشور یا منطقه خاصی برای شهروندان یا مقامات دولتی است.

تحریم‌های دیپلماتیک: این تحریم‌ها شامل کاهش یا قطع روابط دیپلماتیک، اخراج دیپلمات‌ها و عدم همکاری در سازمان‌های بین‌المللی هستند.

مهاجرت داخلی و بین‌المللی

مهاجرت به معنای تغییر محل سکونت دائم یا موقت از یک مکان به مکان دیگر است. این تغییر می‌تواند به دلایل مختلفی صورت گیرد، از جمله:

دلایل اقتصادی: جستجوی کار بهتر، فرصت‌های اقتصادی بیشتر، یا فرار از فقر و بیکاری.

دلایل سیاسی: فرار از جنگ، تعقیب و آزار سیاسی، یا جستجوی آزادی‌های سیاسی بیشتر.

دلایل اجتماعی: فرار از تبعیض، عدم پذیرش اجتماعی، یا جستجوی محیط اجتماعی بهتر.

دلایل زیست‌محیطی: فرار از بلایای طبیعی، تغییرات اقلیمی، یا آلودگی محیط زیست.

دلایل خانوادگی: پیوستن به خانواده یا دوستان در مکان دیگری.

مهاجرت می‌تواند داخلی (درون یک کشور) یا بین‌المللی (بین کشورهای مختلف) باشد. مهاجرت بین‌المللی می‌تواند شامل مهاجرت قانونی (با ویزا و مجوزهای لازم) یا غیرقانونی (بدون مجوز) باشد. مهاجرت همواره با چالش‌ها و فرصت‌هایی همراه است و بر جوامع مبدأ و مقصد تاثیر می‌گذارد.

مهاجرت به دلیل تحریم

تحریم ها می توانند به طرق مختلف باعث مهاجرت اجباری شوند. این تأثیرات به طور مستقیم و غیرمستقیم اعمال می شوند:

تأثیرات مستقیم:

کاهش فرصت های اقتصادی: تحریم ها باعث کاهش فرصت های شغلی، کاهش درآمد ملی و افزایش فقر می شوند. این شرایط افراد را مجبور می کند برای یافتن کار و درآمد بهتر به کشورهای دیگر مهاجرت کنند.

محدودیت دسترسی به خدمات اساسی: تحریم ها می توانند دسترسی به خدمات اساسی مانند غذا، دارو، آموزش و درمان را محدود کنند. این کمبودها، به ویژه در مورد اقشار آسیب پذیر، می تواند به مهاجرت اجباری منجر شود.

نقض حقوق بشر: تحریم ها می توانند منجر به نقض حقوق بشر، از جمله آزادی بیان، تجمع و حق بر زندگی شوند. این نقض ها می توانند افراد را مجبور به ترک کشور کنند تا از این نقض ها در امان باشند.

بی ثباتی سیاسی و اجتماعی: تحریم ها می توانند باعث بی ثباتی سیاسی و اجتماعی، افزایش خشونت و درگیری شوند. این بی ثباتی می تواند افراد را مجبور به فرار از کشور کند.

تأثیرات غیرمستقیم:

افزایش قیمت ها و تورم: تحریم ها می توانند باعث افزایش قیمت کالاها و خدمات شوند و تورم را افزایش دهند. این افزایش قیمت ها، به ویژه برای افراد کم درآمد، می تواند زندگی را غیرقابل تحمل کند و منجر به مهاجرت اجباری شود.

کاهش سرمایه گذاری خارجی: تحریم‌ها می‌توانند باعث کاهش سرمایه گذاری خارجی شوند، که این امر به نوبه خود، به کاهش فرصت‌های شغلی و افزایش فقر منجر می‌شود.

محدودیت در دسترسی به فناوری و دانش: تحریم‌ها می‌توانند دسترسی به فناوری و دانش را محدود کنند، که این امر می‌تواند مانع از پیشرفت اقتصادی و اجتماعی شود و در نهایت به مهاجرت اجباری منجر شود.

تخریب محیط زیست: در برخی موارد، تحریم‌ها می‌توانند باعث تخریب محیط زیست شوند. این امر می‌تواند منجر به کمبود منابع طبیعی و مهاجرت اجباری شود.

تاریخچه تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران بعد از انقلاب اسلامی

تاریخچه تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران پس از انقلاب اسلامی بسیار پیچیده و طولانی است و شامل مراحل مختلف و دلایل گوناگون می‌باشد. به طور خلاصه می‌توان مراحل زیر را تشخیص داد:

مرحله اول: تحریم‌های اولیه (دهه ۱۹۸۰):

علت: درگیری ایران و عراق، حمایت ایران از گروه‌های شبه‌نظامی در منطقه، و نگرانی‌های مربوط به برنامه هسته‌ای ایران (در مراحل اولیه و محدود).

نوع تحریم‌ها: عمدتاً تحریم‌های تسلیحاتی و محدودیت‌های تجاری. این تحریم‌ها به طور عمده توسط ایالات متحده اعمال می‌شدند، اما برخی از کشورهای غربی نیز در آن‌ها مشارکت داشتند.

مرحله دوم: تشدید تحریم‌ها (دهه ۱۹۹۰ و اوایل دهه ۲۰۰۰):

علت: افزایش نگرانی‌ها در مورد برنامه هسته‌ای ایران و عدم همکاری کامل ایران با آژانس بین‌المللی انرژی اتمی.

نوع تحریم‌ها: گسترش تحریم‌های تجاری و مالی، محدودیت‌های سرمایه‌گذاری، و فشارهای دیپلماتیک. این تحریم‌ها به تدریج توسط سازمان ملل و اتحادیه اروپا نیز اعمال شدند.

مرحله سوم: تحریم‌های گسترده (دهه ۲۰۱۰):

علت: پیشرفت‌های قابل توجه در برنامه هسته‌ای ایران، ادعای تلاش برای ساخت سلاح هسته‌ای (هر چند ایران این ادعا را رد می‌کند) و نگرانی‌ها در مورد حمایت ایران از گروه‌های شبه‌نظامی در منطقه.

نوع تحریم‌ها: اعمال تحریم‌های بسیار گسترده و شدید توسط ایالات متحده، سازمان ملل، و اتحادیه اروپا. این تحریم‌ها شامل محدودیت‌های شدید در حوزه‌های مالی، نفتی، تجاری، و بانکی بودند. بسیاری از بانک‌ها و شرکت‌های بین‌المللی از همکاری با ایران منع شدند.

مرحله چهارم: برجام و پس از آن (۲۰۱۵- تاکنون):

علت: برجام (برنامه جامع اقدام مشترک) در سال ۲۰۱۵ به عنوان راه حلی برای حل و فصل مناقشه هسته‌ای با ایران به وجود آمد. ایران در ازای محدودیت‌های قابل توجه در برنامه هسته‌ای خود، تخفیف‌های تحریمی دریافت کرد.

نوع تحریم‌ها: پس از خروج آمریکا از برجام در سال ۲۰۱۸، تحریم‌ها مجدداً اعمال و تشدید شدند. این امر منجر به افزایش تنش‌ها و عدم قطعیت در روابط بین‌المللی با ایران شد.

تأثیرات تحریم‌ها

تحریم‌های اتحادیه اروپا تأثیرات اقتصادی قابل توجهی بر ایران داشته است، منجر به کاهش درآمدهای نفتی، افت ارزش پول ملی و افزایش تورم شده است. اما اثرگذاری

تحریم‌ها در تغییر رفتار ایران در زمینه‌های هسته‌ای و حقوق بشر، موضوعی مورد بحث و مناقشه است.

تحریم‌های شورای امنیت سازمان ملل

قطعنامه‌های شورای امنیت علیه برنامه هسته‌ای ایران ضمن آن‌که مجموعه تحریم‌های جدیدی را علیه جمهوری اسلامی ایران به تصویب می‌رساند، چارچوب قانونی جدیدی را در اختیار آمریکا قرار می‌داد تا حلقه تحریم‌های یک‌جانبه خود علیه ایران را تنگ‌تر و تنگ‌تر کند. پس از محکومیت برنامه هسته‌ای ایران طی شش قطعنامه شورای امنیت، موضوع برنامه هسته‌ای ایران ابعادی بین‌المللی به خود گرفت. البته این تحریم‌ها به طور مستقیم اقتصاد ایران را مورد هدف قرار نمی‌داد اما در عین حال این تحریم‌ها به صورت مزورانه برای ضربه زدن به اقتصاد ایران طراحی شدند. برای مثال، همواره ادعا شد که تحریم بانک سپه و کشتیرانی ایران، صرفاً به لحاظ ارتباطات مشکوک این دو نهاد با پرونده هسته‌ای ایران صورت گرفت. تحریم‌های اقتصادی زیادی از دهه ۱۹۹۰ به بعد علیه ایران اعمال شده مانند دوران بازسازی (دوره بوش پدر ۱۹۸۹-۱۹۹۲)، مهار دوجانبه و قانون تحریم ایران-لیبی (دوره کلینتون: ۱۹۹۳-۲۰۰۱)، دوره بوش پسر و باراک اوباما، تحریم‌های دوره اوباما، تحریم‌های دوره دونالد ترامپ و تحریم‌های نفتی (امینی، ۱۳۸۹).

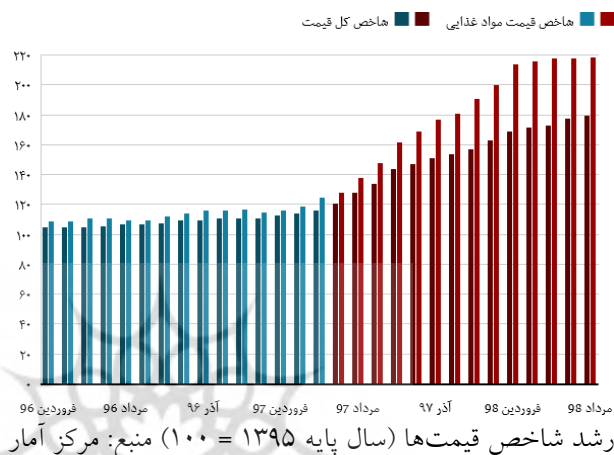
تأثیر تحریم‌ها بر اقتصاد ایران

سقوط ریال و گرانی

با این وجود این بار افت تولید و صادرات نفت ایران با کاهش قیمت جهانی نفت همراه شد تا با وجود کوتاه‌تر بودن دوره تحریم‌ها، سقوط ارزش برابری ریال و جهش نرخ تورم افزایش یابد. همزمان با وجود مثبت بودن تراز تجاری ایران، صادرات غیرنفتی بر خلاف دوره پیشین تحریم‌ها کاهش یافت. در سال ۱۳۹۱ و دور قبلی تحریم‌ها هم تورم در ایران به ۳۰ درصد رسید، اما در سال‌های نخست ریاست جمهوری حسن روحانی آهنگ رشد قیمت‌ها کند شد و به زیر ۱۰ درصد رسید. حال با کاهش دوباره درآمد ارزی و افت واردات کالاهای مصرفی و مواد اولیه در یک سال اخیر، دوباره قیمت کالاها و خدمات در ایران بالا رفته است. برآورد می‌شود که در سال جاری خورشیدی نرخ تورم از ۴۰ درصد هم بگذرد (www.bbc.com). گرانی مواد خوراکی در این مدت شتابی

بیشتر از بالا رفتن کلی سطح قیمت ها داشته است. بدین ترتیب نرخ رشد اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۷ به منفی ۴,۹ درصد رسید و بنا بر پیش بینی صندوق بین المللی پول در سال ۱۳۹۸ نیز به منفی ۶ درصد خواهد رسید. (صندوق بین المللی پول: ۲۰۱۹)

گرانی پس از تحریم ها

تورم در یک کشور، در کنار ماهیت و ساختار بازار ارز یک کشور و چشم انداز رشد اقتصادی و تراز پرداخت های آن، از مهم ترین عوامل اثرگذار بر ارزش واحد پول ملی در برابر ارزهای خارجی است. ایران در سال ۱۳۹۱ و همزمان با دور قبلی اجرای تحریم های گسترده نفتی و بانکی در دوران باراک اوباما دچار بحران ارزی شد و ارزش ریال در برابر ارزهای خارجی به شدت سقوط کرد. دلاری که در آغاز سال ۱۳۹۰ حدود هزار تومان بود، در پایان سال ۱۳۹۱ به نزدیکی چهار هزار تومان رسیده بود. (www.bbc.com)

با روی کار آمدن حسن روحانی، جدی شدن مذاکرات هسته ای و سرانجام به دست آمدن و اجرای برجام، نرخ دلار در ایران نسبتاً با ثبات بود و نوسان چندانی نداشت. اما در سال ۱۳۹۷ و با زمزمه خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم ها، ریال با شتابی کم سابقه سقوط کرد، تا جایی که هر دلار آمریکا در بازار ایران به نزدیکی ۱۹ هزار تومان رسید (www.bbc.com). دولت برای مقابله با این بحران ارزی بازار ارز آنلاین به راه انداخت و به واردکنندگان دلار ۴۲۰۰ تومانی اختصاص داد. به این ترتیب رشد نرخ دلار

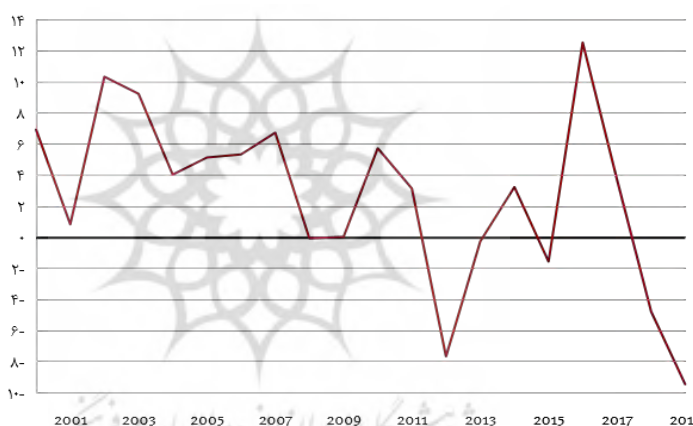
در ایران متوقف شد و متوسط آن در ماه‌های اخیر حدود ۱۲ هزار تومان بوده است. البته فاش شده که اختصاص دلار ارزان به واردکنندگان در مواردی با فساد و سوءاستفاده مالی همراه بوده است.

رکود اقتصادی

رکود اقتصادی ایران با بازگشت تحریم‌ها تشدید شده است. در سال ۱۳۹۷ رشد اقتصادی ایران نزدیک منفی پنج درصد بود. یعنی حجم کل تولید کالا و ارائه خدمات نسبت به سال قبل آن کمتر شد. صندوق بین‌المللی پول برآورد کرده است که در سال میلادی جاری ایران با رشد تقریباً منفی ۱۰ درصدی مواجه شود. (www.bbc.com)

رشد منفی پس از تحریم

رشد تولید ناخالص داخلی

رشد تولید ناخالص داخلی ایران به قیمت ثابت (درصد تغییر سالانه) منبع: صندوق بین‌المللی پول

صادرات نفت پس از برجام که به بیش از دو میلیون بشکه در روز نفت رسیده بود، پس از بازگشت تحریم‌ها باز پس نشست و به ۳۰۰ هزار بشکه در روز (۱۲۰ هزار به گفته برایان هوک، نماینده ویژه دولت آمریکا در امور ایران) رسید. کشورهای بسیاری به خرید نفت از جمهوری اسلامی پایان دادند. همچون هند از اردیبهشت ۱۳۹۸. در سال ۲۰۱۹، هیچ کشور اتحادیه اروپا از ایران نفت وارد نکرد و در پی این، ارزش صادرات جمهوری اسلامی به اتحادیه اروپا در شش ماه نخست این سال میلادی به نسبت دوره همانند سال پیش ۹۴ درصد کاهش یافت. این نشان می‌دهد که باوجود تلاش دولت‌های اروپایی،

به ویژه آلمان و انگلیس و فرانسه، برای ایجاد کانال اینستکس با هدف پرداخت جایگزین و دور زدن تحریم ها، شرکت های اروپایی، از هراس مجازات یا به امید بازار پر رونق آمریکا، به تحریم های ایالات متحده پایبند هستند. هر چه هست، آمریکا و دولت های اروپایی سرانجام به توافق رسیدند که دادوستد با جمهوری اسلامی از راه کانال اینستکس دربرگیرنده هیچ کالای تحریمی نباشد. کاهش درآمدهای ارزی ناشی از صادرات نفت، ساختار واردات را هم دگرگون کرد. سهم کالاهای مصرفی بین سال های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ تغییری نکرد، اما از سهم کالاهای سرمایه ای و واسطه ای که در تولید کالاهای دیگر به کار می روند کاسته شد و روزگار سخت تولید در اقتصاد جمهوری اسلامی را سخت تر کرد. در صورت تداوم تحریم ها، این امکان هم هست که حتی واردات کالاهای مصرفی هم دچار مشکل شود و در پی آن نظام سهمیه و کوپن دو باره در کشور برپا شود. صادرات نفت، ستون پایه اقتصاد کشور، که سقوط کند و سرمایه گذاری هم که انجام نشود، تولید از میان می رود. هم چنان که دو بخش مهم دیگر، ساختمان سازی و خودروسازی هم به رکود افتادند. بدین ترتیب، از تولید ثروت ملی کاسته شد و مردم ندارتر شدند. در همان سال ۲۰۱۸ که تحریم ها به راه افتاد، رشد اقتصادی نسبت به سال پیش پنج درصد و در سال ۲۰۱۹ ده درصد کمتر شد. یعنی در کل، کالا و خدمات در اختیار مردم پانزده درصد کمتر از سال ۲۰۱۷ شد. واحدهای تولیدی که کم کار یا بسته شدند، بسیاری از کارکنان دستمزد خود را از دست دادند و به لشکر ناخرسندان پیوستند. تورم هم که در نخستین سال های به قدرت رسیدن حسن روحانی یک رقمی شده بود دوباره فوران کرد و به ۴۰ درصد رسید. تازه افزایش بهای خوراکی ها بیش از این هاست.

افزون بر کنار کشیدن سرمایه گذاران، بسیاری از فروشندگان کالاهای کلان هم بازار جمهوری اسلامی را گذاشتند و رفتند. مثلاً توافق شده بود که نظام ولایی بیش از ۲۰۰ فروند هواپیما از ایرباس و بویینگ بخرد و بهای آن را در دوره ای ده ساله بپردازد. اما از این همه تنها ۱۶ فروند هواپیما به ایران رسید. شرکت چینی کوماک هم پرونده فروش هواپیماهای مسافری به ناوگان جمهوری اسلامی را تنها دو روز پس از اعلام رسمی تحریم ها بست. حتی روسیه هم که دست کم در منطقه بیشتر هم خوان نظام ولایی است تا آمریکا، با وجود توافقات پیشین نتوانست هواپیماهای سوپر جت سوخوی خود را به

جمهوری اسلامی بفروشد چرا که برای این دادوستد نیاز به پروانه آمریکا بود که شرکت‌هایش بیش از ۱۰ درصد قطعات سوخو را تولید و تأمین می‌کنند. بسیاری از کشورها هم به پرواز ناوگان‌های به جای مانده جمهوری اسلامی در فضا و فرودگاه‌های خود پایان دادند، همچون پرواز هواپیمای‌های ماهان به ایتالیا. در کنار تحریم خرید و فروش کالا، دو رخداد دیگر هم بازرگانی با نظام ولایی را سخت‌تر کرد. یکی آن‌که کمتر بیمه‌گذاری پذیرفت ترابری کالا با جمهوری اسلامی را بیمه کند و دو دیگر، شبکه بانکی سوئیفت از ارائه خدمات پرداختی و دریافتی فرامرزی به نظام بانکی ولایی پرهیز کرد. نتیجه این‌که بانک‌ها حتی در کشورهایی همچون مالزی هم از ارائه خدمات بانکی (گشایش حساب و تسهیلات) به شهروندان ایرانی عادی می‌پرهیزند، چه رسد به بنگاه‌ها و سازمان‌ها. در پی این‌همه گرفتاری اقتصادی، ارزش ریال هم در برابر ارزهای فرنگی کاهش یافت.

تأثیر تحریم‌های دوران ریاست جمهوری دونالد ترامپ بر اقتصاد ایران

شاخص	مه ۲۰۱۸	ژوئیه ۲۰۱۹	تغییر
نرخ دلار/تومان	۶۳۰۰	۱۲۰۰۰	+۹۰٪
نرخ تورم/درصد	۹٫۸	۴۰	+۳۰۸٪
نرخ بیکاری/درصد	۱۲٫۱	۱۰٫۸	-۱۰٫۷٪
واردات فصل بهار/میلیارد دلار	۱۱٫۲۵۷	۱۰٫۲۸۳	-۸٫۶٪
صادرات غیرنفتی فصل بهار/میلیارد دلار	۱۱٫۶۳۶	۱۱٫۴۹۹	-۱٫۲٪
قیمت هر بشکه نفت سنگین ایران/دلار	۷۲	۵۶	-۲۲٪
تولید نفت ایران/میلیون بشکه در روز	۳٫۸	۲٫۲	-۴۲٪
صادرات نفت ایران/میلیون بشکه در روز	۲٫۲	۰٫۸	-۶۳٪

منابع: دبیرخانه اوپک؛ آژانس بین المللی انرژی؛ مرکز آمار ایران؛ بانک مرکزی ایران؛ سازمان توسعه تجارت ایران

مهاجرت های بین المللی ایرانیان

اهمیت غیرقابل انکار و جایگاه مهاجرت های بین المللی در مناسبات اقتصادی و اجتماعی جهان در هم تنیده امروزی تا حدی است که حتی با شیوع ویروس کرونا علی رغم اینکه مهاجرت های بین المللی به شکل مقطعی دچار وقفه گردید، با این حال تجربه چند ماه گذشته نشان داد که دنیای بدون تحرک و جابه جایی میان مرزها قابل تصور نیست و واقعیت زندگی بشر امروزی آمیخته با این پدیده است. دنیایی که با گسترش روزافزون و رواج چشمگیر مهاجرت های بین المللی مواجه است، ضرورت سیاست گذاری داده محور و مدیریت هدفمند در این زمینه بیش از پیش برای کشورها آشکار شده است. با نگاه واقع بینانه به پدیده مهاجرت، درکشوری همچون ایران که با انباشت سرمایه های عظیم انسانی مخصوصا در سه دهه اخیر روبه روست، طبیعی است با پدیده مهاجرت بخشی از سرمایه انسانی خود مواجه باشد. چراکه تا زمانی که ظرفیت جذب و به کارگیری کامل این حجم از نیروی انسانی در داخل کشور مهیا نباشد، یا ما با هدررفت سرمایه انسانی در داخل روبه رو خواهیم شد یا بخشی بر اثر فشارهای اقتصادی و اجتماعی از کشور خارج خواهند شد. واقعیت دیگر پیش روی جامعه ایران، حاکی از آن است که بر اساس آمار و اطلاعات مبتنی بر مراجع قابل استناد و همچنین پیمایش های صورت گرفته، نیروی محرکه اصلی مهاجرت های ایرانیان به خارج از کشور "مسائل و چالش های اقتصادی" است که خود را در قالب کانال های مهاجرتی مختلف، جابجایی تحصیلی و دانشجویی، مهاجرت پناجویی، مهاجرت کاری و حتی خانوادگی بروز میدهد. (غمامی، ۱۳۹۰)

بالارفتن چشمگیر "میل به مهاجرت" در میان اقشار مختلف بخصوص در میان دانشجویان و فارغ التحصیلان دانشگاهی بر اثر تحولات اقتصادی در طول سه سال گذشته موید تأثیر اساسی مسائل اقتصادی بر مهاجرت در جامعه ایران است.

وضعیت جمعیت مهاجران ایرانی در جهان در مقایسه با میانگین جهانی بر اساس آخرین آمار رسمی موجود و قابل استناد به طور خلاصه نمایش داده شده است.

جدول ۱- جمعیت مهاجران ایرانی در مقایسه با میانگین جهانی

سال (میلادی)					جمعیت مهاجران ایرانی در مقایسه با میانگین جهانی
۲۰۱۹	۲۰۱۷	۲۰۱۰	۲۰۰۰	۱۹۹۰	
۱/۹	۱/۸	۱/۴۹	۱/۱۵	+۸۲	جمعیت مهاجران ایرانی در جهان (میلیون نفر)
۸۲/۹	۸۰/۷	۷۳/۸	۶۵/۶	۵۶/۴	کل جمعیت ایران (میلیون نفر)
۲/۲۹	۲/۲۳	۲/۰۲	۱/۷۵	۱/۴۵	سهم مهاجران ایرانی از کل جمعیت ایران (درصد)
۲۷۱/۶	۲۵۷/۷	۲۲۰/۸	۱۷۳/۶	۱۵۲/۵	جمعیت کل مهاجران در جهان (میلیون نفر)
۷۷۱۳/۵	۷۵۴۶/۹	۶۹۵۶/۸	۶۱۴۳/۵	۵۳۲۷/۲	جمعیت جهان (میلیون نفر)
۳/۵۲	۳/۴۱	۳۱/۷۴	۲/۸۳	۲/۸۶	نسبت مهاجران به جمعیت در جهان (درصد)
۱/۰۷	۱/۰۷	۱/۰۶	۱/۰۷	۱/۰۶	سهم ایران از کل جمعیت جهان (درصد)
+۰/۷۰	+۰/۷۰	+۰/۶۷	+۰/۶۶	+۰/۵۴	سهم ایران از کل جمعیت مهاجران جهان (درصد)

منبع: آمار بخش امور اقتصادی اجتماعی سازمان ملل و ماتریس دوجانبه مهاجرت بانک جهانی (UN, 2020), (world bank, 2020)

وضعیت اقامت ایرانیان در جهان

ایرانیان دارنده اقامت در اتحادیه اروپا در جدول زیر توزیع جمعیت ایرانیان دارای انواع اقامت (تحصیلی، کاری، پناهنجویی و غیره) در اتحادیه اروپا در بازه سالهای ۲۰۱۸-۲۰۱۰ آمده است. طبق آخرین آمار موجود در سال ۲۰۱۸ میلادی، ایرانیان دارای اقامت پناهندگی با رقمی بیش از ۵۶ هزار نفر و بعد از آن دارندگان اقامت خانوادگی با رقمی بیش از ۴۲ هزار نفر بالاترین جمعیت را دارند. در رتبه‌های بعدی دارندگان اقامت تحصیلی با رقم ۲۱ هزار و اقامت کاری با رقم قریب به ۱۸ هزار قرار دارند. در واقع پس از مشکلاتی که برای ایرانیان جهت اخذ ویزای مسافرتی و اقامتی برای کشور آمریکا در دوران دولت ترامپ پیش آمده است، اخذ ویزای اقامتی (در انواع مختلف آن) در اروپا بیشتر از سابق مورد توجه ایرانیان قرار گرفته است.

(سال‌نامه مهاجرتی ایرانیان: ۱۳۹۹)

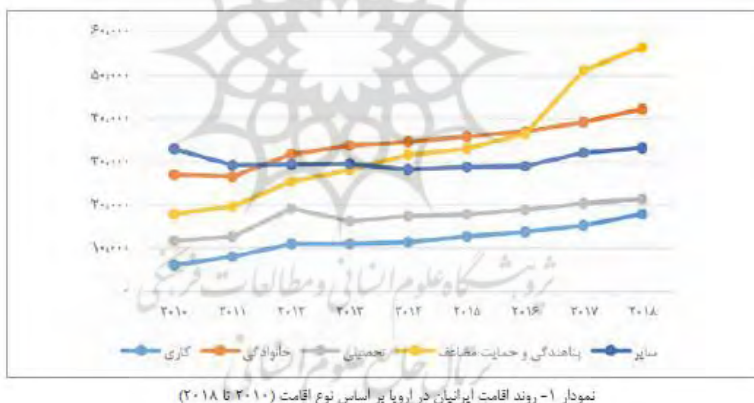
جدول ۲- توزیع انواع اقامت ایرانیان در اتحادیه اروپا بر اساس دلایل اقامت مجاز در سال‌های (۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸)

دلائل اقامتی	سال (میلادی)							
	۲۰۱۸	۲۰۱۷	۲۰۱۶	۲۰۱۵	۲۰۱۴	۲۰۱۳	۲۰۱۲	۲۰۱۱
تحصیلی	۲۱/۴۳۰	۲۰/۴۱۵	۱۸/۹۲۸	۱۷/۸۵۹	۱۷/۴۰۳	۱۶/۳۰۲	۱۹/۱۶۱	۱۲/۶۰۳
کاری	۱۷/۹۲۴	۱۵/۲۸۵	۱۳/۷۲۵	۱۲/۶۷۳	۱۱/۴۱۰	۱۰/۹۸۲	۱۰/۹۹۲	۸/۰۴۹
پناهندگی / حمایت مضاعف	۵۶۲۷۰	۵۱۲۸۵	۳۶۵۴۱	۳۳۰۸۱	۳۱۶۳۲	۲۸۲۰۳	۲۵۴۷۲	۱۹۶۵۱
خانوادگی	۴۲/۲۹۳	۳۹/۲۶۴	۳۷/۰۵۶	۳۵/۹۱۷	۳۴/۶۴۲	۳۳/۸۲۳	۳۱/۷۹۵	۲۶/۶۴۴
سایر*	۳۳/۲۵۷	۳۲/۱۹۲	۲۹/۰۳۴	۲۸/۸۰۴	۲۸/۲۳۳	۲۹/۵۵۴	۲۹/۴۵۷	۲۹/۲۳۳

* توضیح: سایر موارد اقامتی شامل اقامت‌های دیپلماتیک و کنسولی و دیگر مواردی که در دسته‌های فوق قرار نمی‌گیرند

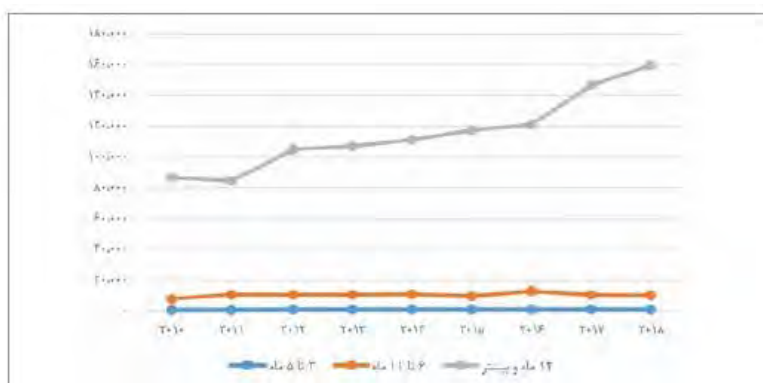
منبع: (EUROSTAT, 2020)

همانگونه که در جدول بالا و نمودار زیر مشخص است، اقامت‌های تحصیلی ایرانیان در اروپا در دوره ۲۰۱۰-۲۰۱۸، دوبرابر شده است. اقامت‌های کاری و پناهجویی سه برابر شده است با این تفاوت که بیشترین رشد اقامت‌های پناهجویی مربوط به دوران اوج گیری جریان عظیم مهاجرت‌های پناهجویی به اروپا در بازه ۲۰۱۵-۲۰۱۸ می‌باشد.

نمودار ۱- روند اقامت ایرانیان در اروپا بر اساس نوع اقامت (۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸)

همانگونه که در نمودار زیر مشخص است، روند اقامت‌های کوتاه مدت (۳ تا ۵ ماه) و میان مدت (۶ تا ۱۱ ماه) در بازه زمانی ۲۰۱۰-۲۰۱۸ تغییر چندانی نکرده است، با این حال تعداد اقامت‌های بلند مدت (۱۲ ماه و بیشتر)، در همین بازه بیش از دو و نیم برابر شده است. (سال‌نامه مهاجرتی ایرانیان: ۱۳۹۹)

نمودار ۲- روند جمعیت ایرانیان دارای اقامت در اروپا بر اساس مدت زمان (۲۰۱۸ تا ۲۰۱۰)

وضعیت مهاجرت اجباری ایرانیان

وضعیت مهاجرت اجباری ایرانیان در جهان

بر اساس داده‌های برگرفته از بانک جهانی افرادی که در جهان در وضعیت پناهندگی قرار داشته‌اند از سال ۲۰۰۶ تا سال ۲۰۱۸ روند افزایشی داشته و تقریباً دو برابر شده و به ۲۰ میلیون پناهنده در سال ۲۰۱۸ رسیده است. البته با در نظر گرفتن جمعیت پناهندگان فلسطینی (تحت حمایت^۱ UNWRA) که در سال ۲۰۱۸ در حدود ۵/۵ میلیون نفر بوده است، مجموع جمعیت پناهندگان در جهان در حدود ۲۵ میلیون نفر است. با احتساب پناهندگان فلسطینی در سال ۲۰۱۸ از مجموع جمعیت جهان ۰/۳۳ درصد آن را پناهندگان تشکیل می‌دهند؛ عبارتی دیگر از هر یک میلیون نفر در جهان ۳۳۵۸ نفر را پناهندگان تشکیل می‌دهند. از طرف دیگر تعداد ایرانیانی که در سایر کشورهای جهان در وضعیت پناهندگی قرار داشته‌اند از حدود ۱۰۲ هزار نفر در سال ۲۰۰۶ به ۱۳۰ هزار نفر در سال ۲۰۱۸ افزایش یافته است. مقایسه وضعیت ایران با وضعیت جهانی در ۱۵ سال گذشته

^۱ -East Near the in Refugees Palestine for Agency Works and Relief Nations United

نشان می‌دهد که در سال ۲۰۱۸ از مجموع جمعیت جهان ۰/۲۶ درصد آن پناهنده بوده‌اند اما از کل جمعیت ایران در سال ۱۳۹۸ در حدود ۰/۱۵ درصد آن در سایر کشورها در وضعیت پناهندگی قرار داشته است. (سال‌نامه مهاجرتی ایرانیان: ۱۳۹۹).

افزایش تحریم ها و سیر صعودی مهاجرت ایرانیان از داخل به خارج فرار سرمایه‌گذاران خارجی

پس از به دست آمدن توافق جامع هسته‌ای در سال ۱۳۹۴ ده‌ها شرکت اروپایی و آسیایی آماده سرمایه‌گذاری در ایران شدند. چندین قرارداد و موافقت‌نامه ابتدایی به ارزش میلیاردها دلار امضا شد و کمتر از دو سال پس از اجرای برجام اسحاق جهانگیری، معاون اول رئیس جمهور، می‌گفت ایران حدود ۱۴ میلیارد سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی جذب کرده است

(www.tasnimnews.com/77771771).

یکی از پیامدهای فوری اعلام خروج آمریکا از برجام این بود که این شرکت‌های خارجی حتی پیش از موعد بازگشت تحریم‌ها از بازار ایران رفتند. یکی از بزرگترین قراردادهای ایران خرید بیش از ۲۰۰ فروند هواپیما از ایرباس و بویینگ بود، که قرار بود تامین مالی آن از طرف خود این شرکت‌ها انجام شود و ایران در دوره‌ای ده ساله بهای هواپیماها را بپردازد. اما با بازگشت تحریم‌ها تنها ۱۶ فروند هواپیما به ایران رسید.

(بی بی سی فارسی: ۲۰۱۹)

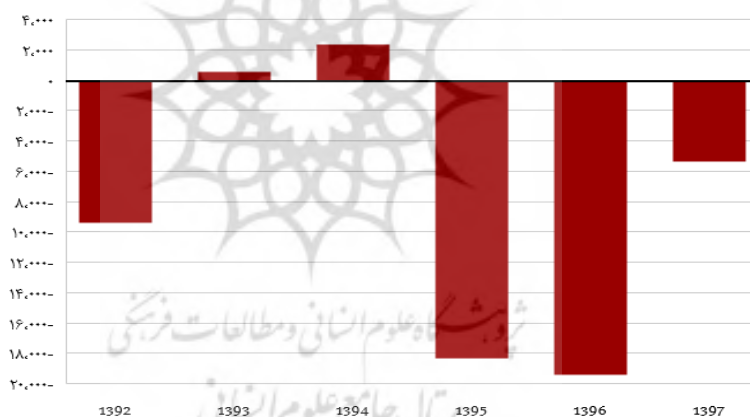

آمار مجمع تجارت و توسعه سازمان ملل (میلیون دلار) منبع UNCTAD :

آمار مجمع توسعه و تجارت ملل متحد حاکی از آن است که سرمایه‌گذاری خارجی مستقیم در ایران پس از برجام بیش از دو برابر سطح پیش از برجام شد، اما با خروج آمریکا از آن دوباره افت کرد. این افت در سال جاری احتمالا شدیدتر هم بوده است.

فرار سرمایه داخلی

این تنها سرمایه‌گذاران خارجی نیستند که از بازار ایران گریخته‌اند؛ با خروج آمریکا از برجام سرمایه‌های داخلی نیز با شتاب قابل ملاحظه‌ای از ایران خارج می‌شوند. افزایش خرید املاک در کشورهای همسایه، به ویژه ترکیه، یکی از پیامدهای بارز این روند بوده است. مقام‌های ایرانی برای میزان مجاز نگهداری و خروج ارز همراه مسافر محدودیت‌هایی وضع کرده‌اند.

خالص حساب سرمایه (میلیون دلار) ^۱منبع: بانک مرکزی ایران

آمار بانک مرکزی ایران نشان می‌دهد که پس از روی کار آمدن حسن روحانی و به دست آمدن برجام، تراز پرداخت‌های ایران اندکی مثبت شد. یعنی مجموع پولی که اشخاص،

^۱ - در سال ۱۳۹۷ فقط آمار فصل بهار در دسترس است.

شرکت‌ها و نهادهای ایرانی از خارج گرفتند بیشتر از مجموع پولی بود که به هر ترتیبی به خارج دادند. اما این روند پایدار نبود. در سال ۱۳۹۵، که دونالد ترامپ با شعارهای سخت‌گیرانه علیه ایران در انتخابات ریاست جمهوری آمریکا پیروز شد، تراز پرداخت‌های ایران دوباره منفی شد و خروج سرمایه از ایران پس از آن شدت گرفت. تنها در بهار سال ۱۳۹۷ خالص حساب سرمایه ایران زیر منفی پنج میلیارد دلار بود، یعنی در این مدت پنج میلیارد دلار بیش از آنچه وارد ایران شد از ایران رفت. خالص حساب در بهار سال ۱۳۹۶ یک چهارم این میزان بود، یعنی پس از بازگشت تحریم‌ها سرعت فرار سرمایه از ایران چهار برابر شد. بانک مرکزی پس از آن انتشار جزئیات تراز پرداخت‌ها را مانند برخی دیگر از داده‌های اقتصادی متوقف کرد.

نتیجه‌گیری

پس از خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها علیه ایران، اقتصاددان‌ها، جامعه‌شناس‌ها و تحلیل‌گرهای مسائل سیاسی به آثار مخرب این تحریم‌ها بر جامعه و حکومت ایران بسیار پرداخته‌اند. افکار عمومی نیز با نگرانی، اخبار تحریم‌ها را دنبال می‌کند و به دنبال افزایش ضریب اطمینان و حفظ زندگی در این شرایط است. ترس از دست دادن آرامش زندگی نه تنها در بخش اقتصادی، بلکه با افزایش نارضایتی‌ها و انتقادات به حکومت، در بخش سیاسی نیز بیش از پیش احساس می‌شود. یکی از نخستین راه‌های افزایش اطمینان به بهبود یا حفظ زندگی عادی، مهاجرت به کشوری با شرایط امن است. خروج یکجانبه آمریکا از برنامه جامع اقدام مشترک، برجام، میان ایران و ۵ کشور دیگر (آمریکا، انگلیس، آلمان، فرانسه، چین، روسیه) و افزایش تحریم‌ها باعث تحرک بسیار زیادی در بین مردم ایران گردیده و باعث افزایش مهاجرت به مکان‌های دیگر گردیده است. تحریم‌های اخیر باعث کاهش ارزش پول ملی ایران گردیده و قدرت خرید بسیاری از مردم را کاهش داد و این امر بر افزایش پناهجویان تأثیر گذار بوده است. در چند سال اخیر، آمارها از ورود ایران به موج جدید مهاجرت‌ها خبر می‌دهد که با تحریم‌ها، تشدید شده است. با سقوط شدید ارزش ریال ایران در فاصله سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷، بسیاری از افراد با سرمایه‌های کوچک‌تر راهی کشورهای منطقه شده‌اند. در شرایط

اقتصادی فعلی، بسیاری از افراد بدون سرمایه نیز با تخصص علمی و شغلی و دانش زبانی بالا، به کشورهای اروپایی مهاجرت می‌کنند.

تحریم‌های اعمالی علیه و اقتصاد کشور، از دو جهت به نخبگان آسیب رسانده و موجبات ناامیدی، نارضایتی و مهاجرت آنان شده است؛ یکی اینکه با تحریم صادرات نفت ایران، با توجه به کاهش میزان تولید و صادرات، موجب کاهش انگیزه و امید و سرخوردگی آنان شده و مهمتر از همه از نظر اقتصادی با توجه به سختی شرایط کار، در مقایسه با حقوقهای بالا و شرایط رفاهی در کشورهای مهاجر پذیر باعث مهاجرت شان شده است. آنچه در دوران تحریم برای جمهوری اسلامی ایران نگران‌کننده است کاهش عواید فروش نفت و اثر منفی آن بر دستیابی به اهداف نظام است، نه از دست دادن سرمایه‌های انسانی که اتفاقاً بخش بزرگی از گروه‌های ناراضی را تشکیل می‌دهند. با افزایش فشارها بر دگران‌دیشان، نخبگان و تحصیلکرده‌ها و خروج آن‌ها از کشور، رهبری فکری جامعه به دست طرفداران یا حتی منتقدان معتمد نظام می‌افتد و بیشتر تحت کنترل حکومت قرار می‌گیرد و جامعه را به سمت یکسان‌سازی فکری و عقیدتی پیش می‌برد. در چنین شرایطی، با کم شدن تضادها، مطالبات مردمی و کاهش جریان‌های پرسش‌گر در جامعه، فضا برای حفظ نظام امن‌تر می‌شود و درست به همین دلیل است که جمهوری اسلامی ایران نه تنها برنامه‌ای ندارد سرمایه‌های عظیم انسانی را جذب و تشویق به ماندن کند، بلکه با اعمال فشار و خشونت بیشتر بر این گروه، عملاً به رشد روند مهاجرت آن‌ها دامن می‌زند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و ماخذ:

منابع فارسی:

- امینی، ناصر (۱۳۸۹)، " بررسی عوامل اجتماعی فرهنگی مرتبط با نگرش به مهاجرت. نمونه ی موردی جوانان ۲۹-۲۵ ساله ی ساکن شهر نقده"، پایان نامه ی کارشناسی ارشد، رشته مددکاری، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی (ره).
- زمانی، سیدقاسم؛ غریب آبادی، کاظم (۱۳۹۶) تحریم ها به مثابه نقض تعهدات بین المللی دولتها در زمینه حمایت از حقوق بشر، فصلنامه حقوق پزشکی، سال یازدهم، شماره چهارم.
- زنجانی، حبیب الله (۱۳۹۱)، مهاجرت ، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت).
- سالنامه مهاجرتی ایران (۱۳۹۹)
- صندوق بین المللی پول (۲۰۱۹)
- غمامی، سید محمد مهدی (۱۳۹۰) «حقوق بین الملل اولین قربانی تحریم ها» حمایت شماره ۲۳۹۰.

منابع لاتین:

Fact Finder ۲.census.gov:۲۰۱۰

<https://ara.tv/yurkv>

www.bbc.com ۲۰۱۹

www.tasnimnews.com ۸۲۶۷۵۳۷۱